The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 04 | Dec-Feb 2025 | ISSN: 3048-9660 (Online) | www.thebrahmi.com

इष्टियागेषु प्रमुखकाम्येष्टियागानां तत्त्वविमर्शनम्

Supriya Singha
Ph.D. Scholar, Department of Sanskrit, Vidyasagar University

संक्षिप्तसारः

वैदिकयुगे समाजपरिचालने यज्ञो हि प्रधानः स्तम्भभूत आसीत् । मूलतः इष्टि-पशु-सोमभेदेन यागस्य त्रैविध्यं स्वीक्रियते। तेषु प्रत्येकं प्रकृतिविकृतिभेदेन विभक्तः। यथा सर्वेषामिष्टियागानां प्रकृतिर्हि (Model) दर्शपौर्णमासाख्य इष्टियागः। तथाहि- 'दर्शपूर्णमासविष्टीनां प्रकृतिः' (आप. श्रौत. २४/३/३२) इति। पुनश्च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन यागः त्रिविधः। पाश्चात्यपण्डितेन जन्-गोण्डा-महोदयेन (Jan Gonda) कर्माश्रयी यागः त्रिविधा विभक्तः। तेषु काम्यानि कर्माणि लौकिकफललाभाय कृतानि कर्माणि। यथा ऐच्छिककृत्यानुष्ठानानि। तथाहि- 'काम्यानि स्वर्गादीष्टसाधनानि ज्योतिष्ठोमादीनि'इति। वेदे यदा कोऽपि विशेषकामनावशतः कमपि इष्टियागं करोति, स कामेष्टिः अप्युच्यते। एवमपि भवितुं शक्नुयाद्यत् कस्यापि कामनां कृत्वा किमपि वा मत्वा कोऽपि लघुयागः क्रियते। बहुषु संहिताब्राह्मणश्रौतगृह्यसूत्रेषु एवं कामेष्टियागस्य वर्णनं प्राप्यते । कृष्णयजुर्वेदे कामेष्टियागस्य सर्वाधिकं वर्णनं प्राप्यते। पाश्चात्यपण्डितेन Jan Gonda इति महोदयेन उक्तम्- 'Kamya rites performed by those who are desirous of special favours, personal advantage et.c.' इति ।[1]

कुञ्चीशब्दाः - यागः, काम्येष्टिः, देवता, मन्त्रः, दक्षिणा ।

काम्येष्टियागेषु वेदे लोकसमाजे वा केचन अतीव प्रसिद्धाः, येषां वर्णनम् आलोच्यन्ते-

मित्रविन्देष्टिः-

यदि कोऽपि जनः राष्ट्रं मित्रम् आयुः वा कामयते तर्हि मित्रविन्देष्टियागः करणीयः-

'मित्रविन्दा श्री-राष्ट्र-मित्राऽयुष्कामस्य' इति। (का.श्रौत. ५/१२/१) ।[2]

पाश्चात्यपण्डितस्य पि. भि. काणे इत्याख्यस्य महोदयस्य मतेन- " … Mitravinda for one who is desires of prosperity, territory, friends and long life addressed to ten deities." इति । मित्रविन्देष्टिनामककाम्येष्टियागस्य प्रथमोपपत्तिविषये ब्राह्मणग्रन्थे शत.ब्रा. (११/४/३) एकम् आख्यानं दृश्यते-

कदाचिद् ऋषिप्रजापतिः प्रजानाम् उत्पादनाय एकां निगूढां तपस्यां चकार। तस्याः तपस्याया श्री इत्यस्या उत्पत्तिः अभवत्, सा आसीत् ज्योतिर्मयी, परमासुन्दरी, सर्वगुणसम्पन्ना। समग्रदेवताः तां नारीं ददृशुः एवञ्च प्रजापतये ब्रह्मणे सम्बोधनपूर्वकम् अवादीत्-'ते प्रजापतिमब्रूवन्। हनामेमामेदमस्या ददामहात् इति स होवाच स्त्री वाऽएषा यक्षीर्न वै स्त्रियं घ्नन्युत त्वाऽअस्या जीवन्त्याऽएवाददतत्' इति। अर्थात् ते उक्तवन्तो यत् एनां नारीं निहत्य एतस्याः सर्वं स्वीकुर्मः। तत् परिप्रेक्ष्य प्रजापतिः उक्तवान्- न, सा न वध्या, यतो हि सा नारी। तत्परिवर्त्य तस्याः सर्वं स्वीकुर्यात। देवगणः तदेव अकार्षीत्। अग्निदेवः स्त्रियः अन्नम् अह्नुत। सोमः राज्यम्, वरुणः साम्राज्यम्, मित्रः सत्रम्, इन्द्रः बलम्, बृहस्पतिः ब्रह्मवर्चसम्, सविता राष्ट्रम्, पूषा तस्याः सर्वं धनम्, सरस्वती पुष्टिम्, त्वष्टा च तस्या रूपम् अह्नुवत। तदा सा स्त्रीः प्रजापतिम् उपगम्य उवाच- '**आ वै महइददिषतेति**' इति। अर्थात्, एते मम सर्वम् अह्नुवत। अहं पुनः सर्वं कथं

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 04 | Dec-Feb 2025 | ISSN: 3048-9660 (Online) | www.thebrahmi.com

लभेयम् इति। तस्याः प्रश्नस्य उत्तररूपेण प्रजापतिः तम् उवाच- त्वं तान् उद्दिश्य युङ्ग्धि एवञ्च सर्वं प्रतिगृह्णातु। तदा सा नारी एनं मित्रविन्देष्टियागं जज्ञौ एवञ्च दशसंख्यका देवता उद्दिश्य दशहवींषि प्रस्तुतवती ।

अग्निमुद्दिश्य अष्टकपालं पुरोडाशम्, सोमम् उद्दिश्य चरुम्, वरुणम् उद्दिश्य दशकपालं पुरोडाशं, मित्रम् उद्दिश्य चरुम्, इन्द्रमुद्दिश्य एकादशकपालं पुरोडाशं, पूषसमुद्दिश्य चरुं, सरस्वतीम् उद्दिश्य चरुं, त्वष्टारमुद्दिश्य एकादशकपालपुरोडाशं प्रददौ ।[3] एतद्यागसमाप्तेरनन्तरं देवताः सन्तुष्टाः सत्यः तस्याः सर्वं प्रत्यर्पितवत्यः ।

यागोऽयं यदा प्रचलन् आसीत् तदा सर्वा वृत्तीः गोतमराहुगणः दृष्टवान्, तद् दृष्ट्वा ते वैदिहजनकस्य समीपम् जग्मुः एवञ्च एतस्या इष्ट्या विषये ज्ञापितवन्तः । राजा जनकोऽपि मित्रविन्देष्टियागाय उत्सुकोऽभवत् एवञ्च यागमेनं याज्ञवल्क्यनामको वेदाङ्गनिपुणः ब्राह्मणः समापितवान्। स तदर्थं सहस्रदक्षिणामलभत । एवम्प्रकारेण लोकसमाजे यागोऽयं प्रचलितोऽभवत् । यो जनः सर्वं ज्ञात्वा यागमिमम् समाचरति, स मित्रं राष्ट्रं पूर्णायुषं च लभते । यथा-

'मित्रविन्दामन्वविदामेति विन्दते मित्रं राष्ट्रस्य भवत्यप पुनर्मृत्युं जयति ..... वेद'(शत. ब्रा. ११/४/३/२०) इति।[4]

प्रधानयागसमये होता अधः उल्लिखितं मन्त्रम् अनुवाक्यारूपेण पठेत्-

" अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री।
पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्ट्वा रूपेण समनक्तु यज्ञम्।" इति। (आश्व. श्रौत. २/११/३)[5]

एवञ्च याज्यामन्त्रः अनुवाक्याया विपरीतक्रमेण पठितो भवति । यथा-

" प्रतिलोमम् आदिश्य यजेद् येत यजामहे त्वष्टारं सरस्वतीं पूषणं सवितारं सोमो अग्निर।" इति। (आश्व. श्रौत. २/११/४)[6]

आयुष्काम्येष्टिः-

यजमानो यदा आयुः कामयित्वा इष्टिं करोति तदा सा आयुष्काम्येष्टिः। यदि कोऽपि जनः दीर्घकालं रोगाक्रान्तः तिष्ठति तस्मात् मुक्तये आयुः कामयित्वा एषा इष्टिः कर्तुं शक्यते। तदा सा आयुष्काम्येष्टिः दीर्घायुष्काम्येष्टिः वा उच्यते।आयुष्काम्येष्ट्या विषये पाश्चात्यपण्डितः P.V. Kane महोदयः उक्तवान्- 'For one who desirous of long life.' [7]

अस्य इष्टियागस्य प्रधानदेवताद्वयं भवति अग्निः इन्द्रः च। यथा श्रुत्यामुच्यते-

'अग्निर् आयुष्मान् इन्द्रः त्राता' (आश्व.श्रौत. २/१०/३)[8] इति ।

अग्निमुद्दिश्य अष्टकपालः इन्द्रम् उद्दिश्य च एकादशकपालपुरोडाशः प्रदीयेते । आयुष्काम्येष्ट्याः प्रधानयागे अग्निमुद्दिश्य पठितः अनुवाक्यामन्त्रः-

'आयुष्टे विश्वतो दधदयमग्निर्व्रधरेण्य ।
पुनस्ते प्राण आयति परा यक्ष्मं सुवामिते ।।' (आश्व.श्रौत. २/१०/)[9] **इति ।**

एवञ्च याज्यामन्त्रः-

'आयुर्दा अग्ने हविषे जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरोधि।
घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमम्।।' (आश्व.श्रोत. २/१०/)[10] **इति ।**

इन्द्रदेवतामुद्दिश्य पठितः अनुवाक्यामन्त्रो भवति-

'त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्र हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम्।

हुवे नु शत्रुं पुरहुतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा ऋत्विन्द्रः। (ऋ.सं- ६/४७/११) इति।

याज्यामन्त्रः-

'मा ते अस्यां सहसावन् परिष्टावमाय भूम हरिवः परादै।
त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरुथेस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम।।' (ऋ.सं ७/१९/७) **इति ।**

स्विष्टकृद्यागस्य अनुवाक्यामन्त्रः-

'पाहि नो अग्ने...' (ऋ.सं १/१८९/४) **एवञ्च याज्यामन्त्रः 'अग्ने ...'** (ऋ.सं. १/१८९/२) **इति ।**[11]

आयुष्काम्येष्टियागे संहितामते (तै.सं. २/३/१०) चत्वार उपहोमाः अनुष्ठेयाः ।[12] तस्य होमस्य प्रचलनकाले आज्यमपि घृतेन सह मिश्रयितव्यम् । तस्मिन् समये अध्वर्युरपि कांश्चन मन्त्रान् पठति ।

आज्येन सह घृतस्य मिश्रणकाले **'अश्विनोः प्राणोऽसि तस्य ते दत्तां ययोः प्राणोऽसि ... स्वाहा'** इति मन्त्रः पठितो भवति। अनन्तरं खदिरपात्रे यद् आज्यं तिष्ठति, तद् आहवनीयस्य दक्षिणभागे सादनीयम्। तदा यजमानः घृतं प्रति अवलोकयति एवञ्च अधः उल्लिखितं मन्त्रं पठेत् । **'घृतस्य धारामृतस्य पन्थामिन्द्रेण दत्तां प्रमतां मरुद्भिः। तत् त्वा.... गव्यैरयत् ।।'** इति ।

अनुष्ठानप्रचलनकाले ब्रह्मा अन्ये यजमानाश्च प्रधानयजमानस्य हस्तं स्पृशति । एवञ्च 'पवमानेनन त्वा स्तोमेन सृजतु' इति मन्त्रं पठति । अनन्तरं यजमानः स्वर्णवलयात् घृतं गृह्णाति। अध्वर्युः तस्मिन् समये **'इममग्ने आयुषे वर्चसे कृधि ... असत्'** इति मन्त्रं पठति । सर्वशेषे अध्वर्युः यजमानस्य दक्षिणबाहुं स्पृशति । एवञ्च **'अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मान्'** इति मन्त्रं पठति । अन्ते यजमानः रुक्म दक्षिणारूपेण प्रददाति। **'एतावेव रुक्मौ दक्षिणा' (आप. श्रौत. १९/२१/१२) इति ।**[13] एवम्प्रकारेण प्रकृतियागं दर्शपूर्णमासम् अवलम्ब्य इदम् इष्टिकर्म सम्पूर्णं भवति ।

ग्रामकाम्येष्टिः-

ग्रामस्य सुरक्षायै नूतनग्रामस्य निर्माणे भिन्नग्रामस्य लाभाय वा एषा ग्रामकाम्येष्टिः क्रियते। एतत् इष्टिकर्म एकस्य बहूनां सर्वेषां वा ग्रामाणां कामनायां भवति। अर्थस्य यशसो वा लाभाय अपि ग्रामकामनां कर्तुं शक्यते। यथा- कोऽपि ग्रामो यदि कस्यापि अधीने तिष्ठेत्, तर्हि कृषिकररूपेण व्यवसायिककररूपेण वा धनार्जनं सम्भवति। पुनः तस्मिन् ग्रामे यदि यज्ञादि कर्म अनुष्ठितं भवति तर्हि यशोलाभोऽपि भवति। ग्रामकामनायाम् अग्निवैश्वानरस्य उद्देश्ये द्वादशकपालपुरोडाशाः एवञ्च मरुद्गणस्य उद्देश्ये सप्तकपालपुरोडाशा अर्पणी **'अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत् ग्रामकामः' (का.सं. १०/४)**[14] इति । **'वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकामः' (तै.सं. २/२/५)** इति ।

या भवन्ति । यथा- यत्र वैश्वानरः मरुद्गणश्च देवताः, तेषां क्षेत्रे प्रधानयागस्य याज्या अनुवाक्या च मन्त्रौ प्रजाकाम्येष्ट्यां वर्णितौ भवतः । एवञ्च तैत्तिरीयसंहितायां (१/५/११) तौ विद्येते ।

मरुद्गणस्य अनुवाक्या-

'मरुतो यद्ध वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे। आ तून उप गन्तन।।' (ऋ. सं ८/७/११) इति।

याज्यामन्त्रः-

'या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि।
अस्मभ्यं तानि मरुतो वि मन्त रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरम्।।' (ऋ. सं १/८५/१२) इति।

अन्नकाम्येष्टिः-

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 04 | Dec-Feb 2025 | ISSN: 3048-9660 (Online) | www.thebrahmi.com

अन्नकामनया या वैदिकी इष्टिः अनुष्ठिता भवति सा अन्नकाम्येष्टिनाम्ना परिचिता । अस्माकं जीवने अन्नस्य कीदृशी भूमिका, सा अस्माकं निकटे अज्ञाता नास्ति। अन्नेनैव अस्माकं शरीरं गतियुक्तं भवति। अस्य अन्नस्य स्रष्टृसम्बन्धे उपनिषदि आम्नायते- **'यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता'(बृह. उप. १/५/१)** इति।

अस्य यागस्य प्रधानदेवताया अग्नेः अनुवाक्यामन्त्रः -

'उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे। स्तोमैरविधेमाग्नये।।' (ऋ.स. ६/४/४) इति।

याज्यामन्त्रः -

'वद्मा हि सूचना अस्यद्मसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाजमानम्।
स त्वं न ऊर्रजसन ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेषन्तेः।।' (ऋ.सं ९/६६/१९

रक्षोहननार्थमिष्टिः/ रक्षोघ्ना इष्टिः-

रक्षगणस्य पीडातः रक्षाप्राप्तये एषा रक्षोघ्ना इष्टिः करणीया । रक्षोघ्नेष्टिविषयकमेकमाख्यानं मैत्रायणीसंहितायां (२/२/११) कात्यायनसंहितायां (१०/५) च दृश्यते । यथा- इन्द्रस्य जन्मानन्तरं राक्षसाः चतुर्दग्भ्यः तस्य आवेष्टनं कृतवान्। तस्मिन् मुहूर्ते इन्द्रः आत्मानं रक्षितुम् अग्नौ प्रविष्टवान् एवञ्च अग्निः आश्रयं ददौ। तदा सः अग्निः तेषां राक्षसानां निधनमपि चकार। ततः प्रभृति अग्निः देवानां राक्षसहन्तृरूपेण परिचितः। तदा देव्यः तमुद्दिश्य अष्टकपालपुरोडाशान् अर्पितवत्यः।

तस्मात् राक्षसनिधने अग्निमुद्दिश्य अष्टकपालपुरोडाशाः प्रदेयाः- **'अग्नये राक्षोघ्नऽष्टाकपालं निर्वपेत्....'(तै.सं. २/२/२, मै.सं.- २/१/११, का.सं. १०/५)**[15] इति।

प्रधानयागस्य अनुवाक्यामन्त्रो भवति-

'रक्षोहणं वाजिन माऽह जिघर्म्मि मित्रं प्रतिष्ठमुप यामि शर्म।
शिक्षानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम्।।' (ऋ.स.- १०/८७/१)इति।

याज्यामन्त्रः-

'वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निर्विर्विश्वानि कृणुते महित्वा।
प्रादेविर्मायाः सहते दुरेवाः शिक्षीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे।।' (ऋ.स.- ५/२/९) इति।

स्वर्गकाम्येष्टिः-

स्वर्गकामनया एषा इष्टिः करणीया। प्रत्येकं मनुष्याणामेव परम आकाङ्क्षितो विषयो भवति स्वर्गः। स यः कोऽपि धर्मीयो जनो भवतु वा। परन्तु एष स्वर्गः कः? अयं प्रश्नोत्तरं सर्वेषामेव इष्टम्। वयमुपनिषदि पश्यामः- एतत्स्वर्गलाभस्य उपायसम्पर्के वेदे आम्नायते- **'अर्यमेण चरुं निर्वपेत् सुवर्गकामोऽसौ...' (तै.सं. २/३/४)**[16] । अर्थात्, स्वर्गकामनया अर्यमणे चरुः अर्पणीयः। अयम् अर्यमा बहुदूरस्थः सूर्यः। स स्वर्गस्य अतीव निकटस्थः। तस्मात् स्वर्गलाभो भवति । एतद्विहाय श्रुत्यां बहवः स्वर्गलाभस्य पन्थानः आम्नायन्ते। यथा- **'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' (आप.श्रौत. ३/१४/९)**। वैतानश्रौतसूत्रे पुनः आम्नायते **'अग्निहोत्रं स्वर्गकामस्य' (८/५/८)** इति।

तेजष्काम्येष्टिः-

तेजस्कामनया जनः एतदिष्टिकर्म करोति। वेदे विद्यते- **'... अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्...' (तै.सं. २/२/३)**[17] इति । अर्थात्, अग्निमुद्दिश्य अष्टकपालपुरोडाशाः प्रदेयाः। अन्यत्र इतोऽपि आम्नायते- **'अग्नेयस्य च सौम्यस्य चैन्द्रे तेजश्चैवास्मिन्....' (तै.सं. २/३/३)** इति। अर्थात्, तेजस्कामनायां जनः अग्निं सोमं चोद्दिश्य

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 04 | Dec-Feb 2025 | ISSN: 3048-9660 (Online) | www.thebrahmi.com

अष्टकपालपुरोडाशान् अर्पयेत्। मन्यते यत्, अग्निः सोमश्च निजभागं नयतः एवञ्च तेजः प्रददतः। एतस्मिन् श्यामकधान्येन आहुतिः प्रदीयते तस्मात् तत् सोमेन सह सम्पर्कयुक्तम्। वैतानश्रौतसूत्रे आम्नायते- **'आज्येन तेजष्कामस्य'** (८/५/११)[18] । अर्थात्, द्रव्यरूपेण आज्येन आहुतिः प्रदीयते।

प्रागुक्तायाः आलोचनायाः इदं प्रमाणितं भवति श्रौतकाले इदं कर्म पूर्णं विकशितं स्यात्। वर्तमानकाले एतादृशं यागलक्षणं न परिलक्षते। परन्तु अस्मिन् समाजे श्रौतानुष्ठानाभावेऽपि विविधानि लोकाचारानुष्ठानानि भवन्ति।

सन्दर्भ

1. Gonda Jan, The Ritual Sutras (VOL. 1, Fasc- 2), Wiesbaden, Otto Harrasso Witz, P. – 467.
2. कात्यायनः, कात्यायनश्रौतसूत्रम् (प्रथमभागः), सम्पा. डॉ. जमुनापाठकः, वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन. पृ. ३२०।
3. कात्यायनः, कात्यायनश्रौतसूत्रम्, सम्पा. डॉ जमुनापाठकः, वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन. पृ. ३२०।
4. शतपथब्राह्मणम्, सम्पा. स्वामी सत्यप्रकाशसरस्वती, दिल्ली, विजयकुमारगोविन्ददासशसानन्दः पृ. ५५।
5. आश्वलायनः, आश्वलायनश्रौतसूत्रम, सम्पा. अमरकुमारचट्टोपाध्यायः, कलिकाता, दि एशियाटिक सोसाइटि पृ. ११८.
6. तदेव पृ. ११९
7. Kane, P.V., History of Dharmasastra(Vol- ii Part- ii), Poona, Bhandarkar Oriental Research Institute, P- 1107
8. आश्वलायनः, आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, कलिकाता, दि एशियाटिक सोसाइटि, पृ. ११५।
9. तदेव।
10. तदेव।
11. तदेव।
12. तैत्तिरीयसंहिता, सम्पा. श्रीपाददामोदारमतवलेकरः, पारडी, स्वध्यायमण्डलः, पृ. ८१-८२।
13. आपस्तम्बः, आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, सम्पा. डा. जमुनापाठकः, वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, पृ. २५९।
14. काठकसंहिता, सम्पा. श्रीपाद-दामोदर-सातवलेकरः, पारडी, स्वाध्यायमण्डलः, पृ. ८८।
15. तैत्तिरीयसंहिता, सम्पा. श्रीपाद-दामोदर-सातवलेकरः, पारडी, स्वध्यायमण्डलः, पृ. ६८।
16. तदेव।
17. तैत्तिरीयसंहिता (प्रथमभागः), सम्पा. सोमावसुः, कलिकाता, रामकृष्ण मिशन इनस्टिटिउट अव कालचार, पृ. २३८
18. Vaitana- Sutra, Dr. Rechard Garbe, New Delhi, Mahalakshmi Publishing House, P. 60.

ग्रन्थपञ्जिः

1. आपस्तम्बः। आपस्तम्ब श्रौतसूत्रम्। सम्पा. डां जमुनापाठकः। वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,

The Brāhmī, International Multidisciplinary Research Journal
(Peer Reviewed, Referred & Open Access Journal)
Volume: 01 | Issue: 04 | Dec-Feb 2025 | ISSN: 3048-9660 (Online) | www.thebrahmi.com

२०१८।
2. आश्वलायन। आश्वलायन श्रौतसूत्र। सम्पा. अमरकुमार चट्टोपाध्याय। कलिकाता: दि एशियाटिक सोसाइटि, २००२।
3. कात्यायनश्रौतसूत्रम्। सम्पा. डां जमुनापाठक। विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला- २८३। वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, २०१७(प्रथमसंस्करणम्)।
4. काठकसंहिता। सम्पा. श्रीपाद-दामोदर-सातवलेकारः। पारडी: स्वाध्यायमण्डलः, १९८३।
5. तैत्तिरीय-संहिता। सम्पा. श्रीपाद-दामोदर-सातवलेकरः। पारडी: स्वाध्यायमण्डलः, १९८३।
6. मैत्रायणी-संहिता। सम्पा. श्रीपाद-दामोदर-सातवलेकरः। पारडी: स्वाध्यायमण्डलः, वि.सं १९९८।
7. Griffith R.T.H. Hymns of the Rigveda (VOL-I-III). Benaras: E.J. Lazarus and co, 1889.
8. Kane P.V.,History of the Dharmasãstra(Vol-2,Part-2), poona, Bhandarkar Oriented Research Institute,1941
9. Taittiriya Saṃhitā, Trans, A.B. Keith, Vol-2, Delhi, Motilal Banarasidas, 1967.
10. Gonda Jan. The Ritual Sutras. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1975.
11. Vaitãna Sutra, Ed. Dr. Richard Garbe, New Delhi, Mahalakshmi publishing House,1982.